

Αναπαραστάσεις του '22 στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία (2000 – 2022)

Μαρίνα Αρετάκη

*Abstract_ Marina Aretaki | Representations of 1922
in modern Greek prose (2000 – 2022)*

This study focuses on texts that appear in the period 2000 – 2022 and develop the theme of the Asia Minor Catastrophe: *The Only Journey of Their Life* by Ilias Maglinis, *A Friendship in Smyrna* by Maria Iliou, *6 blue pencils for Smyrna* by Angela Kastrinaki, *Emmanuel and Catherine* by Rhea Galanaki, *The Greek Doctor* by Karolina Mermitiga, *Gkiak* by Demosthenes Papamarkos, *Aivali* by Soloúp, *The Heigh Commisioner of Smyrna* by Sotiria Maragozaki, *The Maze* by Panos Karnezis, *The Gleam* and *The Truths of Others* by Nikos Themelis and *Synaxari Andrea Kordopatis. Balkan wars – '22* by Thanasis Valtinos. In this heterogeneous corpus of texts (romans, short stories, play, graphic novel), certain characteristics are highlighted. In particular, the unusual point of view expressed as well as the integration of the perspective of others. Furthermore, a removal from the national narrative, and the emphasis on difficult and unspoken topics, one such being the action of the Greek army against civilians. The majority of these texts clearly establish their historical and further sources, both within the text or paratextually. Thus, this constitutes “descendant search,” that being, a search from the second or third generation into the ancestors as well as family past. It constitutes a journey back in time in an attempt to heal a transgenerational trauma.

Η ΜΕΛΕΤΗ* θα επικεντρωθεί στη θεματική της Μικρασιατικής Καταστροφής έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται σε λογοτεχνικά κείμενα των χρόνων 2000 – 2022, δηλαδή σε μια περίοδο που ορίζεται από το γύρισμα του αιώνα μέχρι την επέτειο των εκατό χρόνων από το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός. Μετά από μια σύντομη επισκόπηση ενός σώματος κειμένων που αναπτύσσει τη θεματική αυτή είτε κεντρικά είτε περιφερειακά, θα επισημάνω ορισμένα χαρακτηριστικά των κειμένων αυτών, συμμετέχοντας σε μια συζήτηση που έχει ήδη αρχίσει.¹

* Μια πρώτη μορφή της παρουσιάστηκε στο Συμπόσιο 1922-2022: *Αναπαραστάσεις της Καταστροφής στον λόγο και στην τέχνη*, Ρέθυμνο 9-10 Νοεμβρίου 2022· οργάνωση: Τμήμα Φιλολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης.

¹ Βλ. καταρχάς την ανακοίνωση του Γιώργου ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗ (2023) «Θυμάται η σύγχρονη πεζογραφία μας το '22;» στο Επιστημονικό Συμπόσιο της Σχολής Μωραΐτη 1922 – 2022 (3-4 Μαρτίου 2022)· η απάντηση του Περαντωνάκη στο ερώτημα του τίτλου είναι μάλλον αρνητική. Αντίθετη άποψη διατυπώνει η Έρη ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 2015, 382. Βλ. επίσης την εισήγηση του

Θα ξεκινήσω με τέσσερα βιβλία που δημοσιεύτηκαν μέσα στην επετειακή χρονιά του 2022. Το *Μόνο της ζωής τους ταξίδι* με υπότιτλο *Μικρά Ασία. Οδοιπορικό σε πόλεμο και σε ειρήνη* του δημοσιογράφου και συγγραφέα Ηλία Μαγκλίνη αποτελεί ένα ιδιότυπο κείμενο, ειδολογικά ακατάτακτο, στη συμβολή ταξιδιωτικής αφήγησης, ιστορικής και οικογενειακής έρευνας και μυθοπλασίας. Ο πληθυντικός στον διακειμενικό τίτλο αναφέρεται στους στρατιώτες των επιχειρήσεων στη Μικρά Ασία, ανάμεσα στους οποίους βρισκόταν και ο παππούς του αυτοβιογραφικού αφηγητή. Η απεύθυνση στον σιωπηλό παππού είναι συνεχής. Η προσπάθεια ανασύστασης του ταξιδιού-πολέμου του προγόνου εναλλάσσεται και συμπλέκεται με την αφήγηση ενός σχετικά πρόσφατου ταξιδιού του αφηγητή στη σύγχρονη Τουρκία και στα πεδία των μαχών του 1922· στο βιβλίο ενσωματώνονται φωτογραφίες από τα δύο ταξίδια.

Το μυθιστόρημα *Μια φίλια στη Σμύρνη* της Μαρίας Ηλιού, σκηνοθέτιδας και σεναριογράφου, ακολουθεί τα δύο ντοκιμαντέρ της ίδιας: *Σμύρνη. Η Καταστροφή μιας κοσμοπολίτικης πόλης, 1900-1920* και *Από τις δυο πλευρές του Αιγαίου, 1922-1924* (2012). Όπως το πρώτο ντοκιμαντέρ έτσι και το μυθιστόρημα (που προέκυψε από την έρευνα για τη Σμύρνη) περιγράφει την πολυεθνική, κοσμοπολίτικη, πλούσια πολιτεία, έναν θύλακα εν μέσω ανταγωνιστικών εθνικισμών στον οποίο μεγαλώνουν τέσσερα παιδιά διαφορετικής καταγωγής και θρησκείας, που βιώνουν στη νεανική τους ηλικία τα δραματικά γεγονότα του πολέμου· ένα μυθιστόρημα (πολλαπλής) διαμόρφωσης δηλαδή, όχι μόνο της ελληνίδας Άννας αλλά και των φίλων της (αρμενικής, εβραϊκής και τουρκικής καταγωγής).

Τα *6 γαλάζια μολύβια για τη Σμύρνη* είναι ένα θεατρικό έργο γραμμένο από την Αγγέλα Καστρινάκη, συγγραφέα και Καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, το οποίο παραστάθηκε στο Φεστιβάλ Φιλίππων το καλοκαίρι του 2022. Το ένα από τα δύο πρόσωπα του έργου είναι ο συγγραφέας Κοσμάς Πολίτης, που το 1962 αναμετρείται με το παρελθόν, θρηνεί τη χαμένη λαμπρή πολιτεία αλλά και την κόρη του, και εφοδιασμένος με έξι γαλάζια μολύβια ολοκληρώνει το σπουδαίο βιβλίο του *Στου Χατζηφράγκου*. Το δεύτερο πρόσωπο, η Ερευνήτρια, μια νεαρή φιλόλογος αφοσιωμένη στη μελέτη του Κοσμά Πολίτη, «στο έργο του, στη μορφή του»,² παρακολουθεί τη συγγραφή,

Βαγγέλη ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ «Πώς μίλησε η πεζογραφία για το 1922 μετά το 1974» στο συνέδριο «Ο πολιτισμικός πλούτος των Μικρασιατών» (Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, 17-18 Ιουνίου 2022). Ο Χατζηβασίλειου επιχειρεί μια σύγκριση ανάμεσα στα αρχέτυπα, όπως τα ονομάζει, κείμενα (από την *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* του Στρατή Δούκα μέχρι το μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου* του Κοσμά Πολίτη), και σε όσα δημοσιεύονται στο χρονικό άνωμα της πενηκονταετίας μετά τη μεταπολίτευση. Σε αυτήν την τελευταία περίοδο, συμπεραίνει ο κριτικός, τα λογοτεχνικά κείμενα με παρόμοιο θέμα αποκλίνουν ή και αντιτίθενται στα προηγούμενα αρχέτυπα (βλ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2022α, 2022β). Για την περίοδο μέχρι τις αρχές του 21^{ου}, βλ. MACKRIDGE 2003.

² ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2022, 14.

σχολιάζει ή κάνει υποθέσεις για το μυθιστόρημα που θαυμάζει και τον μυστηριώδη συγγραφέα που τη γοητεύει, καθώς το ένα μολύβι τελειώνει μετά το άλλο. Το μυθιστόρημα γράφεται επί σκηνης αλλά ταυτόχρονα έχει ήδη γραφτεί. Η Καστρινάκη δραματοποιεί όχι μόνο τη διαδικασία της συγγραφής του βιβλίου αλλά και την πρόσληψή του από μια ιδανική αναγνώστρια. Το θεατρικό, περιέχοντας τόσο το μυθιστόρημα όσο και τον λόγο για το μυθιστόρημα, κινείται σε τρία χρονικά επίπεδα, το 1922, το 1962 και το 2022, που συμπλέκονται αδιάκοπα, ενώ στην τελευταία σκηνή όπου το μυθιστόρημα ολοκληρώνεται, τα δύο πρόσωπα αλληλεπιδρούν.

Το 2022 κυκλοφόρησε και το βιβλίο της Ρέας Γαλανάκη, *Εμμανουήλ και Αικατερίνη* με υπότιτλο *Τα παραμύθια που δεν είναι παραμύθια*, μια μυθιστορηματική ανάπλαση της ζωής των γονιών της συγγραφέως. Στο κεφάλαιο «Στο ιππήλατο λεωφορείο» η Γαλανάκη περιγράφει τις εμπειρίες του πατέρα της από το μικρασιατικό μέτωπο,³ εμπειρίες που είχε ήδη δανείσει στα αδέρφια Ανδρέα και Σήφη Παπαουλάκη, τους δύο κεντρικούς ήρωες του μυθιστορηματός της *Ο Αιώνας των Λαβυρίθων* (2002).

Μυθιστορηματική βιογραφία αποτελεί επίσης και ο *Έλληνας γιατρός* (2016) της Καρολίνας Μέρμηγκα, βιβλίο βασισμένο στη ζωή του γνωστού γιατρού Κωνσταντίνου Μέρμηγκα, παππού της συγγραφέως. Ο μυθιστορηματικός Κωνσταντίνος Μ., που συμμετείχε στην –αποτυχημένη– θεραπεία του νεαρού βασιλιά Αλεξάνδρου, υπηρετεί για ένα διάστημα το 1921 στο Μικρασιατικό Μέτωπο, όπου αντιλαμβάνεται εκ των έσω τα προβλήματα των στρατιωτικών επιχειρήσεων, συναντά στη Σμύρνη πρόσωπα όπως τον Καραθεοδωρή και αποχαιρετά με καβαφικό τρόπο την πόλη περπατώντας στην προκουμαία της. Στο μυθιστόρημα περιγράφεται διεξοδικά και η προσπάθεια του αμερικανού πάστορα Α. Jennings να πετύχει την ασφαλή επιστροφή των προσφύγων, καθώς και η Δίκη των έξι και η εκτέλεσή τους.⁴

Στη συλλογή *Γκιακ* του Δημοσθένη Παπαμάρκου (2014) οι αφηγητές ή οι ήρωες των οκτώ σύντομων διηγημάτων έχουν επιστρέψει από τον πόλεμο στη Μικρασία και αυτό το παρελθόν προβάλλεται αδιάκοπα στην ειρηνική μεν αλλά με έντονη την παρουσία της βίας ζωή στο χωριό τους. Ο κύκλος του αίματος σε τοπικό επίπεδο (γκιακ στα αρβανίτικα σημαίνει αίμα) διαστέλλεται σε έναν μεγαλύτερο, αυτόν του πολέμου· και ο ένας αντανακλά τον άλλον.

Τον ίδιο χρόνο με το *Γκιακ* εκδίδεται το γκράφικ νόβελ *Αίβαλί* του Σολούπ (Αντώνης Νικολόπουλος), όπου περιγράφεται η μονοήμερη εκδρομή του ήρωα από τη Μυτιλήνη στο Αίβαλί. Στην αφήγηση της απλής αυτής ιστορίας ενσωματώνονται αποσπάσματα από τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα, με αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός σύνθετου πολυφωνικού λόγου· τα λογοτεχνικά αυτά έργα είναι: το *Αίβαλί η πατρίδα μου* του Φώτη Κόντογλου, βι-

³ ΓΑΛΑΝΑΚΗ 2022, 242-60.

⁴ Βλ. το εκτενές κεφάλαιο «Το δάγκωμα της μαϊμούς»· ΜΕΡΜΗΓΚΑ 2016, 293-396.

βλίο που συνοδεύει τον ήρωα στο μικρό οδοιπορικό του, το *Νούμερο 31328* του Ηλία Βενέζη, το *Χρονικό των 10 ημερών* της Αγάπης Βενέζη-Μολυβιάτη, και τέλος τα *Παιδιά του πολέμου* του τουρκοκρητικής καταγωγής Αχμέτ Γιουρουλμάζ. Από τη μια, το λογοτεχνικό αυτό μωσαϊκό από πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις-μαρτυρίες ανασυστήνει το Αϊβαλί του παρελθόντος καθώς και τα δραματικά ιστορικά γεγονότα, από την άλλη η σύντομη επίσκεψη του αφηγητή στο Αϊβαλί του παρόντος ενεργοποιεί σε αυτόν σκέψεις και προβληματισμούς για τον πόλεμο και τον εθνικισμό αλλά και τον βυθίζει σε δραματικές οικογενειακές αναμνήσεις.

Στο μυθιστόρημα *Ο Ύπατος της Σμύρνης*⁵ (2012) της Σωτηρίας Μαραγκοζάκη παρακολουθούμε μέσα από τις σταθερά εναλλασσόμενες οπτικές οκτώ διαφορετικών προσώπων τα έργα και τις ημέρες του Αριστεΐδη Στεργιάδη, σκοτεινού, αμφιλεγόμενου προσώπου που στοιχειώνει την ιστορία της Καταστροφής, από την πρώτη στιγμή που έφτασε στη Σμύρνη μέχρι τη φυγή του.⁶ Οι λόγοι για τον Στεργιάδη αναδεικνύουν εξ αντιδιαστολής την απουσία του ως ήρωα σε πρώτο πλάνο· ο Ύπατος παραμένει αντικείμενο παρατήρησης, χλευασμού αλλά και συμπάθειας, και μόνο στο τελευταίο κεφάλαιο ακούμε τη φωνή του, λίγο πριν πεθάνει (να απολογείται;).

Ο *Λαβύρινθος* του Πάνου Καρνέζη (2004 και αναθεωρημένη έκδοση το 2022), που επίσης συγκροτείται από τις διαφορετικές οπτικές των χαρακτήρων, εξιστορεί την περιπλάνηση μιας ηττημένης, αποδεκατισμένης και αποπροσανατολισμένης μεραρχίας στη Μ. Ασία, τη στάση της σε μια κωμόπολη με ελληνικό πληθυσμό και τέλος την έξοδό της προς τη θάλασσα. Ο Πρόλογος και ο Επίλογος του μυθιστορήματος με παρόμοιες εικόνες σήψης από την εγκαταλειμμένη και λεηλατημένη πόλη, πλαισιώνουν την ιστορία, που συχνά απομακρύνεται από τον ρεαλισμό και τα ιστορικά γεγονότα και πλησιάζει τον μύθο.

Ο Νίκος Θέμελης εντάσσει πτυχές του μικρασιατικού πολέμου στην πλοκή δύο μυθιστορημάτων του. Η *Αναλαμπή* (2003), το τρίτο και πιο απαισιόδοξο μέρος της πρώτης του τριλογίας, είναι η ιστορία μιας οικογένειας αστών της Αθήνας από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 1936· ιστορία που αφήνει «μια αίσθηση ανεπανάληπτα χαμένης ευκαιρίας».⁷ Ο Νικολής-αφέντης (που ζει και δρα στη Μικρασία και ήταν ο βασικός ήρωας του μυθιστορήματος *Αναζήτηση*) και ο γιος του Κώστας συνδέονται με τα κεντρικά πρόσωπα του μυθιστορήματος, τον φιλοβενιζελικό μεγαλοϊδεάτη Δημητράκη και τον ανιψιό του Στέφανο. Λίγο πριν την αυτοκτονία του Δημητράκη, που απηχεί ατομικά και συλλογικά αδιέξοδα, τα αμείλικτα ερωτήματα του πρόσφυγα

⁵ Η Σμύρνη είναι «η μόνη ελληνική πόλη που ονομάζεται σε τόσους τίτλους λογοτεχνικών και όχι μόνο βιβλίων» παρατηρεί η ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 2015, 386.

⁶ Ο ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ (2021, 272) θεωρεί τον *Ύπατο της Σμύρνης* «το πιο ενδιαφέρον ανάμεσα σε πολλά “μικρασιατολογικά”» της περιόδου 1974-2020.

⁷ ΚΟΤΖΙΑ 2020, 233.

πλέον Κώστα μένουν αναπάντητα: «Είχαμε άραγε τόσο ανάγκη, να κάνουμε πραγματικότητα εκείνη τη Μεγάλη Ιδέα; [...] Πώς παίζανε έτσι ασυλλόγιστα με τη ζωή, το βιος, την ευτυχία, την προκοπή τόσων και τόσων ανθρώπων; Όλα για μια Ιδέα, μια γαλανόλευκη στην Πόλη;» (Θέμελης 2003, 423).

Μια δεύτερη αυτοκτονία στο έργο του Θέμελη που σχετίζεται με τον Μικρασιατικό πόλεμο είναι εκείνη του παππού του κεντρικού ήρωα Μανόλη στο μυθιστόρημα *Οι Αλήθειες των άλλων* (2008): ο ηλικιωμένος Αίβαλιώτης πέφτει από το καμπαναριό της εκκλησίας του Αϊ-Γιαννιού όταν συνειδητοποιεί την αδυναμία του να εγκαταλείψει την πόλη του που έχει αμετάκλητα αλλάξει, έναν χρόνο αφότου ο ελληνικός πληθυσμός της αιχμαλωτίστηκε ή πήρε το δρόμο της προσφυγιάς: «Άνοιξε την αγκαλιά του για να χαιρετήσει ό,τι έπιανε η ματιά του, μάζεψε μέσα της όσα είχαν χαθεί για πάντα» (Θέμελης 2008, 159). Ο εγγονός του Μανόλης, αφού προσποιηθεί για ένα διάστημα τον Τούρκο στο Αϊβαλί, φεύγει για την Ελλάδα παίρνοντας μαζί του αρχεία και οικογενειακά κειμήλια. Κινείται σε διαφορετικές ελληνικές πόλεις (Μυτιλήνη, Αθήνα, Κομοτηνή) και συγκροτεί την ταυτότητά του σε σχέση με τους άλλους –και σε επαφή με τις «αλήθειές» τους: τους Τούρκους, τους Εβραίους, τους ξένους, τους κομμουνιστές, και εν τέλει με το παρελθόν των χαμένων πατρίδων. Η Ιστορία και η διαπραγματεύσή της γίνονται μέρος της μυθοπλασίας: τόσο ο Μανόλης όσο και ο γιος του σπουδάζουν την επιστήμη της Ιστορίας, ενώ ένα χειρόγραφο, που αποτελεί ανατρεπτική ιστορική πηγή, γίνεται σημαντικό στοιχείο της πλοκής.⁸

Τέλος, στο γύρισμα του αιώνα έχουμε το *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο: Βαλκανικοί - '22* του Θανάση Βαλτινού (2000· εφεξής *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο*), έργο που αποτελείται εξολοκλήρου από ανώνυμες κυρίως μαρτυρίες, ημερολογιακές καταγραφές και εξιστορήσεις ανδρών (και λιγοστών γυναικών) από την ειρηνική ζωή, αλλά πολύ περισσότερο από τους πολέμους της δεκαετίας 1912-1922, ιδίως από τον Μικρασιατικό. Αυτά τα σύντομα, πολυάριθμα (πάνω από εκατό) πρωτοπρόσωπα κείμενα που διαδέχονται το ένα το άλλο χωρίς εμφανή συνεκτική ουσία και που συνδυάζουν αξεδιάλυτα ιστορικά και πραγματολογικά δεδομένα με επινοημένα γεγονότα, δημιουργούν ένα πολυφωνικό πλέγμα και συνθέτουν μια παλίμψηστη, αποσπασματική αφήγηση. Αν και η συσσώρευση των ψηφίδων δημιουργεί ένα συνεχές κείμενο χωρίς εμφανή εξέλιξη, το μυθιστόρημα, όπως δηλώνει και ο τίτλος, συλλέγει τελικά στοιχεία για μια δεκαετία που αρχίζει με θρίαμβο και τελειώνει με καταστροφή.

Τα παραπάνω κείμενα της περιόδου 2000 – 2022 που περιέχουν αναπαραστάσεις του Μικρασιατικού Πολέμου και των συνεπειών του,⁹ συνιστούν ένα

⁸ Η ιστορική επιστήμη λειτουργεί στο βιβλίο ως απομυθοποιημένο γνωστικό αντικείμενο, σημειώνει ο ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2022β.

⁹ Τα έργα αυτά δεν εξαντλούν τα κείμενα με παρόμοια θεματική. Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι τις τελευταίες δεκαετίες εκδίδονται πάμπολλα μυθιστορήματα με ιστορικό φόντο τα γεγονότα

ανομοιογενές σώμα· οι συγγραφείς ανήκουν σε διαφορετικές λογοτεχνικές γενιές (από τον παλιότερο Βαλτινό μέχρι πολύ νεώτερους πεζογράφους όπως ο Παπαμάρκος), ενώ συναντάμε μεγάλη ειδολογική ποικιλία (μυθιστορήματα, διηγήματα, γκράφικ νόβελ, θεατρικό έργο) και διαφορετικές τεχνοτροπίες: μυθιστορήματα περισσότερο κλασικότροπα, όπως η *Αναλαμπή* του Θέμελη, αλλά και κείμενα με στοιχεία μοντερνιστικά ή μεταμοντέρνα όπως το *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο* του Βαλτινού ή *Το Μόνο της ζωής τους ταξίδι* του Μαγκλίνη. Παρατηρούμε αφενός μια διάθλαση της θεματικής σε διαφορετικά είδη και αφετέρου την περιορισμένη παρουσία ιστορικών μυθιστορημάτων.¹⁰ Η κριτική πρόσληψη των έργων αυτών υπήρξε γενικότερα θετική.¹¹

Ας σημειώσουμε επίσης ότι την περίοδο που εξετάζουμε συναντάμε την ίδια θεματική και σε ξενόγλωσσα μυθιστορήματα: στο *Middlesex* του Ελληνοαμερικανού Jeffrey Eugenides (2002), στο *Birds Without Wings* του Άγγλου Louis de Bernières (2004) και πιο πρόσφατα στα *La Grande Idée* του Γάλλου Anton Beraber (2018) και *Le Diable parle toutes les langues* της Jennifer Richard (2021)· ας προσθέσουμε και τον *Λαβύρινθο* του Καρνέζι που γράφεται αρχικά στα αγγλικά (*The Maze*, 2004) και μεταφράζεται από τον ίδιο.¹² Αν θεωρήσουμε λοιπόν ότι η Μικρασιατική Καταστροφή δεν είναι τόσο δυναμικός θεματικός κύκλος της σύγχρονης νεοελληνικής λογοτεχνίας όσο ο Εμφύλιος,¹³ φαίνεται πάντως να είναι λιγότερο ελληνοκεντρικός.

Οι τρεις αδρές επιμέρους θεματικές ενότητες που διακρίνονται στα έργα του παρελθόντος, δηλαδή η ευτυχισμένη ζωή πριν τον πόλεμο, η περιγραφή της Καταστροφής και η ένταξη των προσφύγων στο ελληνικό κράτος (Σταυροπούλου 2015, 385), είναι παρούσες και στα κείμενα που εξετάζουμε. Αυτές οι βασικές θεματικές αποτελούν συχνά τμήματα μιας ευρύτερης αφήγησης: το 1922 δεν είναι πάντα κεντρικό θέμα στα κείμενα αυτά ή τοποθετείται μέσα στη διαχρονία.¹⁴ Τα γεγονότα τα σχετικά με τη Μικρασιατική Καταστροφή καταλαμβάνουν ένα χρονικό άνυσμα είτε στη διάρκεια μιας ζωής (πχ. στη ζωή του Έλληνα γιατρού) είτε στα δέκα χρόνια συνεχών εχθροπραξιών 1912–1922 (*Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο*). Το ίδιο συμβαίνει και στην *Αναλαμπή* του Θέμελη, όπου μεγάλο βάρος δίνεται στις απαρχές και την εξέλιξη του διχασμού

του '22, που διαδραματίζονται κυρίως στη Σμύρνη, αλλά και τον Πόντο, και τα οποία καλύπτουν έναν ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στη λογοτεχνία και την παραλογοτεχνία.

¹⁰ Η ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (2015, 392) θεωρεί ότι έχουμε πλέον περάσει από τα έργα μαρτυρίας ή απόδοσης του προσωπικού βιώματος στα καθαρώς ιστορικά μυθιστορήματα.

¹¹ Εκτός από τους καταξιωμένους Βαλτινό, Θέμελη, Γαλανάκη, και οι νεώτεροι δημιουργοί έχουν συζητηθεί από τους κριτικούς και έχουν βραβευτεί (για έργα όπως το *Γκιாக* ή το *Αϊβαλί*).

¹² Για τα δύο μυθιστορήματα του Καρνέζι και του Eugenides, βλ. το άρθρο της GEORGANTΑ 2013.

¹³ Για τη θεματική του Εμφυλίου στη Μεταπολίτευση, και τη δυναμική της, βλ. το κεφάλαιο «Το αίμα που δεν στεγνώνει. Η κληρονομιά του Εμφυλίου» στον ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ 2021.

¹⁴ Η ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (2015, 396) επισημαίνει ότι η τοποθέτηση των γεγονότων στη διαχρονία έτσι ώστε να υπογραμμιστεί η συνέχειά τους είναι πρόσφατο φαινόμενο.

ανάμεσα σε βενιζελικούς και φιλοβασιλικούς, διχασμού που εκδηλώνεται ως ρήγμα μέσα στην ίδια την οικογένεια των μυθιστορηματικών ηρώων.

Συχνά στα κείμενα αυτά η πρόσληψη των ιστορικών γεγονότων πραγματοποιείται από μια γωνία θέασης διαφορετική σε σχέση με τον τρόπο που παρουσιαζόταν η ίδια θεματική στο παρελθόν –συνήθως μέσα από την οπτική των προσφύγων για τις «χαμένες πατρίδες»–, με αποτέλεσμα να αποτυπώνεται μια λοξή ματιά στα γεγονότα. Κάποτε αρκεί μια λέξη για να φανερώσει την οπτική πχ. των ελλαδιτών: στην *Αναλαμπή*, χρόνια πριν από τον πόλεμο, η πατρινή αστή Αριστέα, εντυπωσιασμένη από τη μικρασιάτισσα Άννα, ψιθυρίζει στον άνδρα της: «Αυτή δεν είν' Τουρκάλα, αυτή είναι Αγγλίδα» (Θέμελης 2003, 82). Στον *Έλληνα γιατρό* η υπηρέτρια του αστικού αθηναϊκού σπιτιού του γιατρού Κωνσταντίνου Μ., μαθαίνοντας ότι τα ελληνικά στρατεύματα κατευθύνονται προς τη Σμύρνη, θα αστειευτεί: «Χωροφύλακες γίναμε δηλαδή; Το γέλιο της κοπέλας είναι γάργαρο και δροσερό» (Μέρμηγκα 2016, 294).¹⁵ Η συζήτηση που αρχίζει με τον ανάλαφρο αυτόν τόνο παραπέμπει στη μεταγενέστερη ευχάριστη κουβεντούλα της γυναίκας του γιατρού με τις αδελφές της για την παράσταση της *Φάυστας* του Δ. Βερναρδάκη, ενώ η εφημερίδα της (καθοριστικής) 13^{ης} Αυγούστου 1922 βρίσκεται ριγμένη στα πόδια τους.

Τα κείμενα αυτά ενσωματώνουν επίσης την οπτική των «άλλων», των Τούρκων, με τις φωτογραφίες, για παράδειγμα, από τη σύγχρονη Τουρκία στο *Μόνο της ζωής τους ταξίδι*¹⁶ ή μέσω της αφήγησης του Τουρκοκρητικού συγγραφέα Γιουρουμάζ που εντάσσεται στο *Αίβαλί*.¹⁷ Στο τελευταίο, η συνάντηση, επίσης, ανάμεσα στον αφηγητή κι έναν Τούρκο με ρίζες τουρκοκρητικές, ανακινεί προβληματισμούς για τη σχέση ανάμεσα στα άτομα, «εγγόνια τση Λοζάνης», και τα έθνη (Soloúρ 2014, 379)· στο *Μια φίλια στη Σμύρνη* αναπτύσσεται μια ερωτική σχέση ανάμεσα στην Άννα και τον Τούρκο Ρεσάτ –σχέση με ευτυχές τέλος,¹⁸ αν και τοποθετημένο σαράντα χρόνια αργότερα και σε μια Νέα Υόρκη που θυμίζει την κοσμοπολίτικη Σμύρνη· στο πρώτο μέρος του μυθιστορήματος *Οι Αλήθειες των άλλων* αναπτύσσεται μια τρυφερή ερωτική φίλια ανάμεσα στον Έλληνα Μανόλη και τον Τούρκο Ισμαήλ.¹⁹

¹⁵ Τη λέξη «χωροφύλακας» θα χρησιμοποιήσει και ο γιατρός Κωνσταντίνος Μ. για τον Βενιζέλο: «οι ξένοι τον θαυμάζουν, τον εμπιστεύονται, τον διόρισαν λοιπόν δικό τους χωροφύλακα»· ΜΕΡΜΗΓΚΑ 2016, 295.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά τη φωτογραφία που απεικονίζει το μνημείο στο Αφιόν Καραχισάρ, έναν Τούρκο στρατιώτη που κατατροπώνει έναν Έλληνα· ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ 2022, 59.

¹⁷ Πρόκειται για το κεφάλαιο «Χασανάκης»· SOLOÚΡ 2014, 227-307.

¹⁸ Η ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (2015, 392, 393) θεωρεί ότι η προσπάθεια να διερευνηθούν λογοτεχνικά τα γεγονότα από τη σκοπιά του Άλλου ανανεώνει τη θεματολογία της Καταστροφής στα τέλη του 20ού αιώνα, ειδικότερα όταν αναπτύσσεται το θέμα της συμφιλίωσης μέσω μιας αγάπης διαφυλετικής. Για τις διαφυλετικές ερωτικές σχέσεις και την εξέλιξή τους στην πεζογραφία από το 1922 μέχρι τώρα, βλ. στον *παρόντα τόμο*: ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2023.

¹⁹ Κι είναι η φωνή του Ισμαήλ που κλείνει το έβδομο κεφάλαιο μετά την αυτοκτονία του κυρ-

Η απομάκρυνση από το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα είναι αισθητή σε όλα αυτά τα κείμενα· διαβάζουμε για παράδειγμα στον *Λαβύρινθο* του Καρνέζι: «Πέρα από τις καμπούρες μιας λοφοσειράς, διέκρινε κάτι ερείπια – ένας αρχαίος ναός; Πολύ πιθανόν. Η Μικρασία ήταν διάσπαρτη από αυτούς. Ήταν οι σκόρπιες σελίδες ενός βιβλίου που κανένας δεν ήθελε να διαβάσει», παρατηρεί ο αφηγητής μέσα από τα μάτια του «αθεράπευτα οπιομανή» μεράρχου (Καρνέζης 2004, 178)· το ιστορικό παρελθόν αποσύρεται παράλληλα με την υποχώρηση της πίστης στον εθνικό αγώνα, ενώ οι ήρωες βυθίζονται στην απόγνωση²⁰ και επιδίδονται ακόμα και στην καταστροφή του παρελθόντος: ο ίδιος μέραρχος δίνει διαταγή «με πόνο στην καρδιά» να τινάξουν στον αέρα τα αρχαία ερείπια μιας αλεξανδρινής ακρόπολης (Καρνέζης 2004, 78-79). Στο *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο* οι ξεχωριστές αφηγήσεις δεν μπορούν να ανασυγκροτήσουν ένα ηρωικό εθνικό παρελθόν – δεν υπάρχει εθνική ανάταση, μόνο ερωτικές εξάρσεις.²¹ Στο μυθιστόρημα *Οι Αλήθειες των άλλων* ο κεντρικός ήρωας συνειδητοποιεί ότι πίσω από την αδιαφορία ή σκληρή στάση των ντόπιων απέναντι στους πρόσφυγες κρύβεται εντέλει και μια ιδεολογική αλλαγή, η άρνηση να θεωρήσουν τους τελευταίους ως εκπροσώπους ενός μακραίωνου ελληνισμού: «όταν ηττηθήκαμε, πάσαμε να έχουμε ιστορία; [...] Δεν μας θέλουν. Ούτε εμάς, ούτε το είναι μας, μήτε το παρελθόν μας» (Θέμελης 2008, 286). Η ιδέα της εθνικής συνέχειας εμφανίζεται όχι μόνο ανώφελη αλλά και επιζήμια.

Τα περισσότερα κείμενα που εξετάζουμε, είτε ενσωματώνουν τα ιστορικά γεγονότα της Καταστροφής στην περιφέρεια της πλοκής είτε όχι, συνδιαλέγονται με θέματα δύσκολα ή ευαίσθητα, ακόμα κι αποσιωπημένα, όπως συμβαίνει συχνά στο πλαίσιο του σύγχρονου ελληνικού μυθιστορήματος που θίγει ιστορικά ζητήματα. Για παράδειγμα ο Αριστείδης Στεργιάδης, κεντρικό πρόσωπο, όπως είδαμε, στον *Ύπατο της Σμύρνης*, εμφανίζεται επίσης στον *Έλληνα γιατρό* (Μέρμηγκα 2016, 350) και στο *Μια φίλια στη Σμύρνη* (Ηλιού 2022, 325, 341), χωρίς να παρουσιάζεται τελείως αρνητικά· η Δίκη και η εκτέλεση των έξι (εκτενής περιγραφή στον *Έλληνα γιατρό*), και κυρίως η ήττα και η υποχώρηση της ελληνικής στρατιάς και το χαμηλό ηθικό του ελληνικού στρατού (*Ο Έλληνας γιατρός, Εμμανουήλ και Αικατερίνη*).²² Στον *Έλληνα γιατρό*, μετά από τέσσερα χρόνια επιχειρήσεων ένας στρατιώτης λέει στον γιατρό Μ.: «[πολέ-

Μανόλη: «Τόσο καλός άνθρωπος ... και όμως –κατά βάθος– δεν μας αγαπούσε»· ΘΕΜΕΛΗΣ 2008, 161.

²⁰ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2018, 672.

²¹ Ο ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (2018, 718) θεωρεί ότι από την ιστορική μεταμυθοπλασία που συνιστά το *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο* «έχει αποδράσει όχι μόνο κάθε ιδεολογική και φυλετική βεβαιότητα αλλά και η οποιαδήποτε ελπίδα για μίαν έστω και στοιχειώδη ανασυγκρότηση του ιστορικού παρελθόντος».

²² Έχει ενδιαφέρον επίσης ότι τα γεγονότα που αφορούν το 4^ο Σώμα Στρατού που παραδόθηκε στους Γερμανούς το 1916 και μεταφέρθηκε στο Γκαίρλιτς, εξιστορούνται στο *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο*, ενώ αποτελούν την κεντρική ιστορία στο γραφικό νόβελ του Θανάση ΠΕΤΡΟΥ *Οι Όμηροι του Γκαίρλιτς* (2020).

μησα] Και τους Βουλγάρους και τους Ρώσους και τους Τούρκους ... Μόνο μη με ρωτήσεις γιατί, γιατί δεν ξέρω να σ' τ' απαντήσω [...] Μη και δεν είναι ξένοι όλοι αυτοί που πολεμάμε, αυτό σκέφτομαι. Αλλά ποιος με ρωτάει εμένα;» (Μέρμηγκα 2016, 351). Για τον στρατιώτη αυτόν, η πίστη στην πατρίδα και στον βασιλιά αρκούσε για τη συμμετοχή του στους αλληπάλληλους πολέμους. Στον *Αιώνα των Λαβυρίνθων* ο Σήφης φτάνει στη Σμύρνη μετά από μια εξαντλητική πορεία δυο εβδομάδων από το Αφιόν Καραχισάρ, στη συνέχεια παίρνει το ιππήλατο λεωφορείο και αντί να απαντήσει στις ερωτήσεις των ανήσυχων επιβατών, κλαίει μαζί τους (Γαλανάκη 2002, 151-52). Κάτω από τις ίδιες συνθήκες καταρρέει ο εθελοντής, φοιτητής ιατρικής, Εμμανουήλ σε μια παρόμοια σκηνή που αποδίδεται όμως με περισσότερες λεπτομέρειες στο *Εμμανουήλ και Αικατερίνη* της Γαλανάκη. Το επεισόδιο αποτελεί πραγματικό βίωμα του πατέρα της συγγραφέως που υπηρέτησε στον πόλεμο και έγραψε τις αναμνήσεις του αργότερα στην εφημερίδα *Πατρίς* του Ηρακλείου.²³ Στον *Αιώνα των Λαβυρίνθων*, η Γαλανάκη παρουσιάζει τον ήρωα Ανδρέα που «είχε πιστέψει στις μεγάλες λέξεις» και είχε φύγει κι αυτός εθελοντής για τον πόλεμο, να επιστρέφει μετά από πέντε χρόνια, ενώ όλοι τον θεωρούν νεκρό· πολύ αργότερα, το 1938, ο ήρωας νιώθει ακόμη «την ασφυξία που του έφερναν τα δεινά εκείνης της εκστρατείας» και αναρωτιέται «Ζω λοιπόν;» (Γαλανάκη 2002, 141).

Ανάμεσα στις στρατιωτικές επιχειρήσεις επανέρχεται η τραυματική εμπειρία της πορείας στην Αλμυρά Έρημο για να αναδείξει πολιτικές και στρατιωτικές αποφάσεις που αγγίζουν το παράλογο: στο *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο*, στο *Μια φιλία στη Σμύρνη*, στο *Μόνον της ζωής τους ταξίδι*. Στο τελευταίο ο Μαγκλίνης ανασυστήνει μέρα με τη μέρα τη δεκαήμερη κοπιώδη πορεία μετά από την παρακάτω ενορατική στιγμή:

Μέσα στο πούλμαν, προς Εσκή Σεχίρ, καθώς κοιτάζω με το πρόσωπο κολλημένο στο παράθυρο (ευτυχώς καθόμαστε από την ανατολική πλευρά), βλέπω μια απέραντη χωμάτινη ερημιά που μοιάζει να εκτείνεται στο άπειρο.

Για μια στιγμή, νομίζω ότι μπορώ να σας διακρίνω εκεί στο βάθος. Ναι: είμαι βέβαιος όταν σας βλέπω από το παράθυρο του πούλμαν, στ' ανατολικά. Είστε όλοι εκεί. Είστε και πάλι εκεί.

*Πού πηγαίνατε;*²⁴

Μπορούμε να πούμε ότι αν στα παλιότερα κείμενα για το 1922 ήρωας είναι ο Μικρασιάτης που προσπαθεί να επιβιώσει, στα σύγχρονα κείμενα συχνά ήρωας είναι ο στρατιώτης (όχι πάντα ελλαδίτης) που έχει τον ίδιο σκοπό. Αν ο πρόσφυγας μετά την Καταστροφή θρηνεί γιατί έχασε έναν παράδεισο, ο

²³ ΓΑΛΑΝΑΚΗ 2022, 247.

²⁴ ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ 2022, 201· η πορεία στο κεφ. *Inferno* (202-18). Την ίδια πορεία αναπαριστά επίσης το αξιόλογο κόμικ του Θανάση ΠΕΤΡΟΥ (2021), 1922. *Το τέλος ενός ονείρου*.

στρατιώτης τις περισσότερες φορές έζησε μια κόλαση την οποία αποσιωπά, όπως αποσιωπάται κάθε τραυματική εμπειρία.

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα σχεδόν τα κείμενα που εξετάζουμε αναφέρονται στη δράση των Ελλήνων στρατιωτών κατά τη διάρκεια της εκστρατείας και ιδιαίτερα κατά την υποχώρηση, στις δηώσεις και τους βιασμούς.²⁵ Αναφορές βρίσκουμε στο γράμμα του στρατιώτη Αλέξανδρου στο *Μια φίλια στη Σμύρνη* (Ηλιού 2022, 303-4)· η μνήμη μιας σφαγής στοιχειώνει όλους τους εναπομείναντες στη μεραρχία στον *Λαβύρινθο*, ενώ στο *Γκιακ* οι αγριότητες του παρελθόντος επανέρχονται πεισματικά στα χείλη των διαφορετικών αφηγητών («Κανένας δε θα σου πει τι έκανε κείθε πέρα, αλλά, Αντώνη, ξεμάθαμε να 'μαστε ανθρώποι», «έκαμα κι είδα πράματα και κατάλαβα ότι οι χειρότεροι δαιμόνοι είναι οι ανθρώποι», «Δέκα χρόνια ήταν αυτά. Άντρας δεν έγινα με τη δουλειά, όπως οι άλλοι, αλλά με το σκοτωμό»· Παπαμάρκος 2014, 16, 53, 116)· στο *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο* διαβάζουμε προς το τέλος:

Έτσι έγιναν τα πράγματα και όσοι τα λένε αλλιώς λένε ψέματα. Η διαγωγή μας στα κατεχόμενα εδάφη ήταν αισχρή. Κατά την προέλαση εννοώ και κυρίως μετά τον Σαγγάριο. Είδα φαντάρο να σφάζει το βόδι για να πάρει τη σπλήνα. Να σφάζει ένα βόδι εκατό οκάδες, να το ανοίγει, να παίρνει τη σπλήνα και να φεύγει. Άσε τα καψίματα σπιτιών, άσε τις γυναίκες. Τουρκάλες να περνάνε δεκαπέντε είκοσι φαντάροι από πάνω τους. Αυτά ξέρω εγώ. (Βαλτινός 2000, 276).

Παρόμοια γεγονότα δεν αποσιωπούνται στα παλιότερα κείμενα,²⁶ στα σύγχρονα όμως περιγράφονται συχνά στο πλαίσιο ενός πολέμου αναίτιου και ολέθριου, όπου η βία εισβάλλει χωρίς κανένα πρόσχημα ιδεολογικό ή άλλο. Διαβάζοντας αυτά τα κείμενα ο αναγνώστης δεν μπορεί παρά να αποδεχτεί ότι δίπλα στη μεγάλη φωτιά της Σμύρνης έχουν ανάψει και οι μικρότερες φωτιές από τα τούρκικα χωριά που καίγονταν, φωτιές που υποδαυλίζονται από καινούργιες αναγνώσεις και δεν μπορούν πια να σβήσουν.

Αρκετά από τα παραπάνω κείμενα παραθέτουν τις πηγές τους. Συνήθως, το ιστορικό ή άλλο υλικό που χρησιμοποιήθηκε δηλώνεται στο τέλος με σημείωση του συγγραφέα/της συγγραφέως: στον *Έλληνα γιατρό*, στον *Υπατο της Σμύρνης*, στο *Αϊβαλί*, ή στο *Μια φίλια στη Σμύρνη* όπου τα τεκμήρια περιλαμβάνουν «πάνω από χίλιες φωτογραφίες», φιλιμάκια και συνεντεύξεις

²⁵ Για τις βιαιότητες των Ελλήνων και τη λογοτεχνική τους αποτύπωση στην πεζογραφία του μεσοπολέμου (Βενέζης, Μυριβήλης), βλ. Νικολοπούλου 2022· μελετώντας το *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο* και το *Γκιακ* η ερευνήτρια μιλά για «ανάδυση της αποσιωπημένης βίας μετά το 2000».

²⁶ Για παράδειγμα αρκετά σημεία στην έκδοση του 1931 του *Νούμερου 31328* του Ηλία Βενέζη. Η Κοτζιά με αφορμή την πραγμάτευση από τη Γαλανάκη της σφαγής Τουρκοκρατικών στη Σητεία το 1907 στον *Αιώνα των Λαβυρίνθων*, θεωρεί ότι ενώ οι μεσοπολεμικοί πεζογράφοι ουδέποτε αναφέρθηκαν στα έκτροπα της ελληνικής πλευράς, οι μεταπολιτευτικοί, αντιθέτως, επιδίωξαν να φέρουν στο προσκήνιο και τα ελληνικά εγκλήματα· Κοτζιά 2020, 222.

από Σμυρνιούς σε διάφορες κοινότητες της Αμερικής (Ηλιού 2022, 530). Όσον αφορά το θεατρικό *6 γαλάζια μολύβια για τη Σμύρνη*, η φιλολογική έρευνα για τον συγγραφέα Κοσμά Πολίτη και το μυθιστόρημά του δεν δηλώνεται μόνο στο τέλος του κειμένου αλλά εντάσσεται και στη θεατρική αναπαράσταση.²⁷ Στο *Μόνο της ζωής τους ταξίδι* η βιβλιογραφία φτάνει τις οκτώ σελίδες: την εκκωφαντική σιωπή του παππού ο συγγραφέας καλύπτει με πλήθος μαρτυρίες, ημερολόγια, ιστορικές μελέτες, χρονικά.²⁸

Η χρήση και η παράθεση των εξωλογοτεχνικών κυρίως πηγών έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται ότι η λογοτεχνία θέτει η ίδια ορισμένους όρους για την αναπαράσταση των σημαντικών ιστορικών στιγμών του παρελθόντος. Κι ενώ στα παλιότερα κείμενα με την ίδια θεματική το στοιχείο της αυθεντικότητας εξασφάλιζε συχνά η μαρτυρία βιωμένων γεγονότων από τους ήρωες ή αφηγητές, στα σύγχρονα κείμενα –όσο δηλαδή το γεγονός απομακρύνεται χρονικά– τον ρόλο αυτό εκπληρώνουν οι ιστορικές πηγές και τα ντοκουμέντα.

Η διαδικασία συγκέντρωσης ιστορικών στοιχείων και ντοκουμέντων, είτε πραγματοποιείται εξωκειμενικά είτε αποτελεί μέρος της αφήγησης, συνιστά αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «έρευνα των απογόνων». Εξάλλου, η συμπλοκή της οικογενειακής ιστορίας με μείζονα ιστορικά γεγονότα του περασμένου αιώνα είναι μάλλον μια σταθερή τάση της σύγχρονης ελληνικής πεζογραφίας.²⁹ Αρκετά από τα κείμενα που εξετάζουμε είναι γραμμένα από τη δεύτερη ή τρίτη γενιά, από γιους/ κόρες ή εγγονούς/ εγγονές ανθρώπων με εμπειρίες από τον Μικρασιατικό πόλεμο: το *Αϊβαλί* του Σολούπ, ο *Έλληνας γιατρός* της Μέρμηγκα, το *Μόνο της ζωής τους ταξίδι* του Μαγκλίνη, το *Μια φιλία στη Σμύρνη* της Ηλιού, το *Εμμανουήλ και Αικατερίνη* της Γαλανάκη.³⁰ Το βιοματικό υλικό, που έδινε αφορμή στο παρελθόν κυρίως για έργα μαρτυρίας, έχει ενσωματωθεί εδώ σε κείμενα που περικλείουν την έρευνα για το οικογενειακό παρελθόν, και δεν αφορά μόνο τους απογόνους Μικρασιατών αλλά και τους απογόνους όσων άγγιξε ο Μικρασιατικός πόλεμος, των στρατιωτών για παράδειγμα.³¹

Αυτή η δεύτερη ή και τρίτη γενιά αρχίζει ένα ταξίδι στο παρελθόν μέσω της αφήγησης και με τη βοήθεια ντοκουμέντων (όπως η Καρολίνα Μέρμηγκα για

²⁷ Πχ. «Εγώ ως ερευνήτρια χρειάστηκε να διαβάζω χρόνια για να πιάσω τις ατέλειωτες “διακειμενικές αναφορές” σου»· ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2022, 17. Για τις πηγές, βλ. ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2022, 75-76.

²⁸ ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ 2022, 367-74. Βλ. και ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 2022α,β.

²⁹ Βλ. ΑΡΕΤΑΚΗ 2011.

³⁰ Ακόμα και ο *Λαβύρινθος* που δεν χαρακτηρίζεται από αυτό το στοιχείο, έχει ως απαρχή ιστορίες του παππού του συγγραφέα, στρατιώτη στον Μικρασιατικό Πόλεμο· βλ. ΚΑΡΝΕΖΗΣ 2004.

³¹ Με αυτήν την έννοια θα συμφωνούσαμε εν μέρει με τη διαπίστωση του Κώστα Καραβίδα ότι «στην πρώτη φάση της Μεταπολίτευσης το μικρασιατικό ενδιαφέρον ατονεί και επανέρχεται μόλις στο γύρισμα του αιώνα, όχι πια με διάσταση βιοματική και θρηνητική, αλλά ως αυτογνωστική αναψηλάφηση συλλογικού τραύματος και επώδυνης εθνικής μνήμης» (ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ 2022). Υπάρχει σε αρκετούς συγγραφείς μια έμμεση, διαμεσολαβημένη από την οικογένεια, βιοματική γνώση των ιστορικών γεγονότων.

τον παππού της) ή ένα κυριολεκτικό ταξίδι όπως ο αφηγητής στο *Αίβαλί* ή στο *Μόνο της ζωής τους ταξίδι*.³² Ένα ταξίδι επιστροφής στον χώρο της Ιστορίας ως προσπάθεια επούλωσης ενός διαγενεακού τραύματος.

Οι πρόγονοι όμως δεν είναι μόνο αυτοί που βλέπουμε κάποτε σε φωτογραφίες ενσωματωμένες στα κείμενα, αλλά είναι και οι συγγραφείς του λογοτεχνικού παρελθόντος, των αρχέτυπων κειμένων – ή και κάποιων νεώτερων. Η πραγματικότητα του ιστορικού γεγονότος προσεγγίζεται από ποικίλες πηγές καθώς απομακρύνεται χρονικά, όμως τα λογοτεχνικά κείμενα του παρελθόντος με την ίδια θεματική δεν έχουν καθόλου θαμπώσει, αλλά περιέχουν την ιστορική στιγμή και την τραγικότητά της με τρόπο που φαίνεται αζεπέραστος. Τα σύγχρονα κείμενα συνδιαλέγονται με ποικίλους τρόπους με τους λογοτεχνικούς προγόνους τους. Με εξαίρεση τον *Λαβύρινθο*, που περιέχει είτε αρχαία ελληνικά είτε ξένα διακειμένα (πχ. Γκαμπριέλ Γκαρσία Μάρκες), τα υπόλοιπα ενσωματώνουν νεοελληνικά διακειμένα για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στο πυκνό διακειμενικό δίκτυο του Μαγκλίνη εμφανίζεται ο Βενέζης, το *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο*, το *Γκιακ* και βέβαια ο Βιζυηνός. Στο γκράφικ νόβελ *Αίβαλί*, πέρα από τον διακειμενικό ιστό που υφαίνουν τα τέσσερα λογοτεχνικά έργα που αναφέραμε, σε μια στιγμή *επιφάνειας* παρουσιάζεται στον αφηγητή ο ίδιος ο Κόντογλου: τον ακολουθεί διακριτικά στη συνομιλία του με την οικογένεια Τούρκων που συναντά και τον αποχαιρετά στο πλοίο της επιστροφής, μένοντας πίσω στον τόπο που έχει περιγράψει κι έχει τόσο αγαπήσει (Soloúρ 2014, 331, 379, 396). Στο *Μια φιλία στη Σμύρνη* η Ηλιού αναπλάθει τη σκηνή με τις λεμβοδρομίες από το μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου* και χρησιμοποιεί τους χαρακτήρες του Παντελή, της Κατερίνας και του Γιακουμή, δευτερεύοντα πρόσωπα της ιστορίας του Κοσμά Πολίτη, τα οποία μάλιστα επιβιώνουν του πολέμου: το 1962 ο ένας είναι αρχιξυλουργός σε ένα καρνάγιο και ο άλλος καλλιεργεί έναν υπέροχο λαχανόκηπο (Ηλιού 2022, 518). Τέλος, στο *6 γαλάζια μολύβια για τη Σμύρνη*, εξολοκλήρου αφιερωμένο στο «πιο ωραίο ελληνικό μυθιστόρημα, το πιο βαθιά συγκινητικό» για τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπως λέει η Ερευνήτρια, δηλαδή το *Στου Χατζηφράγκου*, εμφανίζεται επίσης ο Παντελής, ο νικητής στις λεμβοδρομίες στο μυθιστόρημα του Κοσμά Πολίτη:³³ σχολιάζει τον εαυτό του ως λογοτεχνικό πρόσωπο, παραπονιέται για την εμφάνιση που του έδωσε ο συγγραφέας και διεκδικεί από τον τελευταίο μια συνέχεια στην ιστορία του, ένα αφηγηματικό μέλλον, στην ουσία την επιβεβαίωση της ενσωμάτωσης των προσφύγων στη μητριά πατρίδα. Και τον ηρωισμό αυτής της

³² Βλ. επίσης στα *6 γαλάζια μολύβια για τη Σμύρνη* όπου περιγράφοντας ένα σύντομο ταξίδι στην πόλη η Ερευνήτρια λέει: «Φεύγεις κάπως γαληνεμένος, κάπως συμφιλωμένος» ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ 2022, 69. Η ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (2023) σημειώνει για το τέλος του θεατρικού ότι «η συγγραφέας θέλει να υποβάλει τη διαχρονικότητα του μυθιστορήματος».

³³ Ο Περαντωνάκης θεωρεί ότι και η *Αναζήτηση* (1998) του Θέμελη «συνομιλεί άμεσα ή έμμεσα με το *Στου Χατζηφράγκου*», βλ. ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ 2022.

ενσωμάτωσης: ο Παντελής επιβίωσε και πρόκοψε, έγινε μέχρι και βιοτέχνης, σχεδόν βιομήχανος (Καστρινάκη 2022, 56-61).

Στα κείμενα που εξετάσαμε συνοπτικά οι αναπαραστάσεις του πολέμου του 1922 διαμεσολαβούνται από ιστορικές και άλλες πηγές, από την αναζήτηση της ιστορίας ενός πατέρα ή ενός παππού, από λογοτεχνικά κείμενα και συγγραφείς του παρελθόντος. Αυτή η από ποικίλες κατευθύνσεις γνώση για τα γεγονότα, η προσπάθεια εξήγησης του πολέμου, αλλά και ενός προγόνου κοντινού μεν, σιωπηλού ή πληγωμένου όμως από την Ιστορία, καθώς και η παρουσία των λογοτεχνικών πατέρων που έβαλαν σε λέξεις όλα αυτά, συμβάλλουν στη δημιουργία μιας αίσθησης καταλλαγής με το παρελθόν: στο *Αϊβαλί*, στο *Μια φίλια στη Σμύρνη*· στο *Μόνον της ζωής τους ταξίδι* το φάσμα του σιωπηλού παππού αποχαιρετά τον αφηγητή, ενώ η τελευταία φράση ανήκει στον σπουδαίο πρόγονο, τον Βιζυηνό: *Αχ, ψυχή μου, τίποτε δεν είδες! Τίποτε!* (Μαγκλίνης 2022, 364).

Το ίδιο αίσθημα αποπνέει και μια από τις τελευταίες ψηφίδες στο *Συναξάρι Βιβλίο δεύτερο*:

Θα 'θελες να ξαναπάς να τα δεις εκείνα τα μέρη;
Μπορεί. Τα βλέπω στον ύπνο μου κάτι φορές.
Τα βλέπεις;
Ναι. Και γω είμαι όπως τότε. Είκοσι χρονών.³⁴

Στο τέλος του θεατρικού *6 γαλάζια μολύβια για τη Σμύρνη*, ο αγαπημένος συγγραφέας κάνει μια τρυφερή κίνηση προς την Ερευνήτρια και δηλώνει την ολοκλήρωση του μυθιστορηματός του μετά την περιγραφή της σκηνης με την Κατερίνα και τον Γιακουμή, που παιδιά ακόμα αγγίζουν κι αυτά την ευτυχία.

Το τραύμα που ντύθηκε και ξαναντύθηκε με λέξεις έχει ίσως επουλωθεί.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΒΑΛΤΙΝΟΣ, Θ. 2000. *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο Δεύτερο: Βαλκανικοί - '22*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- BERABER, A. 2021. *Η Μεγάλη Ιδέα*. Αθήνα: Πόλις.
- ΓΑΛΑΝΑΚΗ, Ρ. 2002. *Ο Αιώνας των Λαβυρίνθων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- _____, 2022. *Εμμανουήλ και Αικατερίνη. Τα παραμύθια που δεν είναι παραμύθια*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- ΕΥΤΕΝΙΔΗΣ, ΤΖ. 2003. *Middlesex*. Αθήνα: Libro (= 2014. Αθήνα: Πατάκης).
- ΘΕΜΕΛΗΣ, Ν. 2003. *Η Αναλαμπή*. Αθήνα: Κέδρος.
- _____, 2008. *Οι Αλήθειες των άλλων*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΗΛΙΟΥ, Μ. 2022. *Μια φίλια στη Σμύρνη*. Αθήνα: Μίνωας.
- ΚΑΡΝΕΖΗΣ, Π. 2004. *Ο Λαβύρινθος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα (και σε αναθεωρημένη έκδοση: 2022, Αθήνα: Πατάκης).

³⁴ ΒΑΛΤΙΝΟΣ 2000, 185.

- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Α. 2022. *6 γαλάζια μολύβια για τη Σμύρνη*. Αθήνα: Σοκόλης.
- ΜΑΓΚΛΙΝΗΣ, Η. 2022. *Το Μόνο της ζωής τους ταξίδι. Μικρά Ασία. Οδοιπορικό σε πόλεμο και σε ειρήνη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- ΜΑΡΑΓΚΟΖΑΚΗ, Σ. 2012. *Ο Ύπατος της Σμύρνης*. Αθήνα: Κέδρος.
- ΜΕΡΜΗΓΚΑ, Κ. 2016. *Ο Έλληνας γιατρός*. Αθήνα: Μελάι.
- ΝΤΕ ΜΠΕΡΝΙΕ, Λ. 2004. *Πουλιά χωρίς φτερά*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ, Δ. 2014. *Γκιακ. Διηγήματα*. Αθήνα: Αντίποδες.
- ΠΕΤΡΟΥ, Θ. (σενάριο και σχέδιο) 2020. *Οι Όμηροι του Γκαίρλιτς. Μια απίστευτη, αληθινή ιστορία διχασμού και πολέμου*. Αθήνα: Ίκαρος.
- _____, 2021. *1922. Το τέλος ενός ονείρου*. Αθήνα: Ίκαρος.
- _____, 2022. *1922. Εχθρική πατρίδα*. Αθήνα: Ίκαρος.
- RICHARD, J. 2023. *Ο Διάβολος μιλάει όλες τις γλώσσες*. Αθήνα: Ποταμός.
- ΣΟΛΟΥΡ 2014. *Αϊβαλί*. Εισαγωγικό σημείωμα Bruce Clark. Αθήνα: Κέδρος.
- BERABER, A. 2018. *La Grande Idée*. Παρίσι: Gallimard.
- DE BERNIÈRES, L. 2004. *Birds Without Wings*. Λονδίνο: Secker and Warburg.
- EUGENIDES, J. 2002. *Middlesex*. Νέα Υόρκη: Farrar Straus Giroux.
- KARNEZIS, P. 2004. *The Maze*. Λονδίνο: Jonathan Cape (και αναθεωρημένη έκδοση: 2007. Λονδίνο: Vintage).
- RICHARD, J. 2021. *Le Diable parle toutes les langues*. Paris: Albin Michel.
- ΑΡΕΤΑΚΗ, Μ. 2011. Ανάμεσα στην οικογένεια και την Ιστορία: η αναζήτηση του εαυτού στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα. Στο: Κ. Α. ΔΗΜΑΔΗΣ (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα): Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010*. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Α', 681-692.
- GEORGANTA, C. 2013. Home and Displacement: The Dynamic Dialectics of 1922 Smyrna. *Synthesis. An Anglophone Journal of Comparative Literary Studies* 5: 138-58 (<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/synthesis/article/view/17435/15514> [1/6/2023]).
- ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ, Κ. 2022. Πεζογραφικές αφηγήσεις του 1922 ως ιδεολογικές χειρονομίες. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 20.3.2022, Αφιέρωμα: «Η μνήμη του τόπου και η αμφισβήτηση της εθνικής αφήγησης» (επιμ. Μισέλ Φάις).
- KARNEZIS, P. 2004a. Panos Karnezis: Engineer of human souls [συνέντευξη στη Marianne Brace]. *Independent*, 13.2.2004 (<https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/features/panos-karnezis-engineer-of-human-souls-8810713.html> [1/6/2023]).
- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ, Α. 2023. Ελληνοτουρκικά ειδύλλια στη λογοτεχνία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή: πόθοι, έρωτες, ακόμα και γάμοι. *Στον ανά χείρας τόμο*, 180-96.
- ΚΟΤΖΙΑ, Ε. 2020. *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*. Αθήνα: Πόλις.
- ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Δ. 2021. *Η Ελιά και η φλαμουριά. Ελλάδα και κόσμος, άτομο και Ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1975-2020*. Αθήνα: Πατάκης.
- MACKRIDGE, P. 2003. The Myth of Asia Minor in Greek Fiction. Στο: Renée HIRSCHON (επιμ.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. Νέα Υόρκη & Οξφόρδη: Berghahn, 235-46.
- ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. 2022. Η ανοικείωση της Μικρασιατικής μνήμης τον 21^ο αιώνα: «Συναξάρι του Αντρέα Κορδοπάτη: Βιβλίο Δεύτερο: Βαλκανικοί – '22» (2000) και

- «Γκιακ» (2014). *Χάρτης 48* (Δεκ. 2022), (<https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/i-anoikeiosi-tis-mikrasiatikis-mnimis-ton-21o-aiwna-sinaksari-toi-antrea-kor-dopati-vivlio-deytero-valkanikoι-22-2000-kai-ghkiak-2014> [1/6/2023]).
- ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ, Γ. Ν. 2022. Ο Νίκος Θέμελης ανατέμνει την πορεία της αστικής τάξης πριν, προς και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. *Χάρτης 48* (Δεκ. 2022), (<https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwmata/khilia-enniakosia-eikosi-dyo-2022> [1/6/2023]).
- _____, 2023. Θυμάται η σύγχρονη πεζογραφία μας το '22; Στο: *1922-2022. Η συμμετοχή των Μικρασιατών προσφύγων στην εξέλιξη της σύγχρονης Ελλάδας. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 3-4 Μαρτίου 2022*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών, 45-57.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. 2015. «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)». Στο: Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών: «Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204 - 2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία»*, (Θεσσαλονίκη, 2-5 Οκτωβρίου 2014), Πρακτικά. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Γ', 379-98.
- _____, 2023. Για τη μνήμη και την τέχνη. *The books' journal*, (https://booksjournal.gr/kritikes/logotexnia/4384-gia-ti-mnimi-kai-tin-texni?fbclid=IwAR0wmdOfEu_aFXuYwNnN3_czfhMQsco1jvGcBYv7wB9nzmGpnlFYX7UUKdU [1/6/2023]).
- ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Β. 2018. *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2022α. Πώς μίλησε η πεζογραφία για το 1922 μετά το 1974. «Ο πολιτισμικός πλούτος των Μικρασιατών» (συνέδριο στο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών, 17-18 Ιουνίου 2022).
- _____, 2022β. Η Μεταπολιτευτική Πεζογραφία για το 1922 και την εποχή της Μικρασιατικής Καταστροφής. *Χάρτης 48* (Δεκ. 2022), (<https://www.hartismag.gr/hartis-48/afierwma/i-metapoliteitiki-pezoghrafia-ghia-to-1922-kai-tin-epokhi-tis-mikrasiatikis-katastrofis> [1/6/2023]).

Μαρίνα Αρετάκη

Μέλος Ε.ΔΙ.Π.

Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

aretakim@uoc.gr